
KÉRDÉSEK ÉS VÁLASZOK

MIÓTA TISZTELIK AZ ÖREGEKET?

Az öreg(ember)ek megölésének megszűnéséről szóló népi elbeszélések (AaTh 981) a magyar prózaepikában

JUNG KÁROLY

Katona Imre (1921–2001) emlékének

Évtizedek óta foglalkozom a délvidéki (vajdasági) magyar népi kultúra jelenségeinek vizsgálatával, szinkrón és diakrón leírások és szövegközlések feltárásával és kommentálásával, abból a meggyőződésből kiindulva, hogy e hagyományvilág írásos nyomai – akár kéziratos, akár nyomtatott formában – minden bizonnyal léteznek, csak nem kerültek (még) elő. Kutatásaim során nem egy szövegemlék, leírás bukkant már fel, melynek egy részét esszék és tanulmányok formájában sikerült a kutatás elé tárnom. Ezek némelyikében olyan adatok és szövegek kerültek bemutatásra vagy elemzésre, melyek az egyetemes magyar népi kultúra vizsgálata szempontjából is immáron mellőzhetetlen támpontot jelenthetnek. A délvidéki magyar népi kultúra sok vonatkozásában peremvidéki nemzetiségi kultúra, mely hosszú évszázadok óta érintkezik a déli szlávok népi kultúrájának számos jelenségével, ebből következően az egybevető vizsgálat szempontjából elsőrendűen fontos adatokat lehet benne megfigyelni. Találhatók benne továbbá olyan adatok is, melyeket a magyar nyelvterület más részein már (vagy még?) nem vagy csak elvétve dokumentált a kutatás.

Egy fél évszázaddal ezelőtti délvidéki, szerb nyelvű múzeumi évkönyv lapozgatása közben került elő az igen furcsa című rövid közlemény, mely aztán e tanulmány kiindulópontjává vált. A cím: Az öregemberek megöléséről szóló hagyomány a torontálvásárhelyi magyarok körében. A közleményben, idézőjelek között, egy kerek, szépen elmondott, mondaszerű epikum olvasható, melynek pontos magyar nyelvű fordítása a következő:

„Régen, nagyon régen a föld gyengén termett, s a népnek nem volt elég kenyere. Ezért a király megparancsolta, hogy meg kell ölni minden tehetetlen öreget (férfiakat – J. K.), aki munkára képtelen. A parancs nem úgy szólt, hogy az öregeket gonosztevéként öljék meg, hanem hogy erre szűkebb körben, családon belül kerüljön sor. A tettet az elsőszülött fiúnak kellett végrehajtania. A királyi parancs a későbbi nemzedékekre is vonatkozott, úgyhogy bizonyos idő múlva a szokás természetesnek számított, és magától érthető volt fiatalok és idősek számára egyaránt. Az öreg emberek nem ellenkeztek, mert jómaguk is ugyanúgy ölték meg saját apjukat.

Történt egyszer, hogy egy fiatalembernek meg kellett volna ölnie saját apját. A fiatalember számára a régi szokás nem jelentett vigaszt a szörnyű cselekedetre, bár apja arra figyelmeztette, hogy tegyen eleget kötelességének. A fiú nem engedelmeskedett, hanem elrejtette apját. Az udvar egyik sarkában gödröt ásott, ide rejtette apját, akit tovább ápolt és etetett.

Bizonyos idő múltán hatalmas aszály szakadt az országra. A nép és a király látta, hogy az éhínség után a halál következik. S ekkor a fiatalember nagy bánatában odament a gödörhöz, ahová apját rejtette, de ezúttal már élelmet nem vitt számára.

– Apám! Az egész ország éhezik. Már nekünk sincs mit ennünk, ezért neked sem hozhattam semmi ennielót.

– Semmit se búsulj, fiam – vigasztalta az öreg. – Az emberi szellem mindenkor készen áll mindenféle veszedelem ellen. Menj és szedjed le házad tetejét. Az majd megment az éhínségtől!

– Nem értem szavaidat, apám – válaszolt a fiú.

– A háztető nem szalmából van, hanem kalászosokkal teli gabonakévékből. Ebből áll az összes háztető az országban.

A fiatalember elrohant, s gyorsan bontani kezdte háza tetejét. Ahogy kitépte az első kévét, meggyőződhetett róla, hogy apja igazat beszélt. A fiatalember példáját követték a többiek is. S az országos bánat egyszerre megszűnt, átadva helyét az örömnak.

Az örömhír eljutott a királyhoz is. A király magához rendelte a fiatalembert, s meg akarta jutalmazni, amiért megmentette a népet az éhínségtől. A király elé lépett a fiatalember nagy zavarban volt. Amikor a király megkérdezte, hogy miként jutott eszébe a mentő gondolat, térdre vetette magát, és jajveszékelní kezdett:

– Kegyelem, felséges királyom! Nem nekem jutott eszembe, hanem apámnak. Amikor apám megöregedett, az lett volna kötelességem, hogy régi szokás szerint elveszejtsem. De én nem tettem meg! Elrejtettem atyámat, s titkon élélmeztem. Amikor eluralkodott rajtunk az éhínség, atyám felfedte a titkot, hogy a háztető kalászosokkal teli gabonakévékből áll. Ez mentette meg a népet!

A király ezután gazdagon megjutalmazta a fiatallembert, és megparancsolta, hogy a régi törvényt azonnal hatálytalanítsák, s attól kezdve az öregeket tisztelni kell, nem pedig megölni.”¹

Ehhez hasonló szöveget addigi kutatásaim során nem olvastam sem magyar nyelvű, sem pedig délszláv közlésekben. (Mint majd a továbbiakban látható lesz, csak az emlékezetre hagyatkozni nem mindig megbízható filológiai módszer.) A közleményt aláíró *Stevan Degrel* azonban alapvetően fontos rövid bevezetőt ragasztott a szöveghez, melyben a mai folkloristát is szinte meglepő fontos (és pontos) adatok sorakoznak. Ezekből megtudható, hogy Degrel az elbeszélést 1951-ben jegyezte fel Gyülvészi Katalin nyolcvanhat esztendőös torontálvásárhelyi származású „magyar asszonytól”, aki gyermekkorát és ifjúságát szülőhelyén élte le, s csak az első világháború előtt költözött Pancsovára, ahol egyébként a gyűjtő találkozott vele, és az elbeszélést feljegyezte. A történetet („priču”), mint Degrel írja, az adatközlő még anyjától hallotta. A közlés – mint mondtam – szerb nyelvű, arról nincs szó, hogy mely nyelven mondta el a „magyar asszony”, ám a hangsúlyozottan *magyar* adatközlő és a közlemény címében is kiemelt *magyar* néphagyomány alapján nem lehet kétséges, hogy a beszélgetés (gyűjtés) magyarul folyt.² (A gyűjtő szerb írásmódú személyneve és a szerb nyelvű közlés mögött *Degrel István* titokzatos folklorkutató rejlik, aki a korban kibontakozó délvidéki magyar néprajzi gyűjtés egyik részvevője volt.³)

Degrel ismerte a délszláv etnológiai irodalmat, tehát a torontálvásárhelyi eredetű „magyar hagyományt” nem valamiféle elrettentő magyar kuriózumként közölte, hanem alapjában véve azonnal elhelyezte az öregek megölését tárgyaló irodalom kontextusában. Mint maga írja: „Az öregek megöléséről szóló torontálvásárhelyi hagyomány e tradíció földrajzi elterjedését dokumentálja Dél-Bánságban.” S hivatkozik Vojislav Radovanović terjedelmes tanulmányára, mely két évtizeddel korábban jelent meg, s amely az egyik legalaposabb áttekintése a kérdésnek a délszláv szakirodalomban.⁴ (Hogy e délvidéki magyar epikum egyáltalán fennmaradt számunkra, az valószínűleg annak köszönhető, hogy Degrel a délszláv kutatás számára [is] hozzáférhetővé kívánta tenni – szerbül – a maga gyűjtötte szöveget. Hogy a kérdéskör későbbi délszláv irodalma észre sem vette a közlést, nem hivatkozza, azon csak a gyermeketek lehetek lepődhetnek meg.)

A magam számára Radovanović jelzett tanulmánya jó kiindulást jelenthetett, legalábbis abban az irányban, hogy az öregek megölésének kérdése alapjában véve csak népköltészeti kérdés-e, vagy pedig egyetemes etnológiai probléma, mely az egykoron (valószínűleg) gyakorolt közösségi szokás kései lecsapódása. Tehát: a torontálvásárhelyi eredetű népi elbeszélés csak eredetmondának tekinthető-e, melyben a kegyetlen szokás (társadalmi „intéz-

mény”?) megszűnésének (megszüntetésének) okát (eredetét) mondja el a szép, kerek epikum, vagy pedig a történelem ősködébe vesző társadalmi gyakorlat megszűnését elregélő hagyományról van-e szó.

Megkezdődhetett tehát az izgalmas nyomozás abban az irányban, hogy az öregek megöléséről mit tud az irodalom: a magyar nyelvű, a délszláv és az egyetemes néprajzi (és folklorisztikai) irodalom.

Mivel a magyar nyelvű etnológiai irodalomban nem találtam nyomát, hogy foglalkozott-e egyáltalán valaki (a magyar kutatók közül) a kérdéskörrel⁵, először a délszláv szakirodalom fonalán indulhattam el. Bizonyára csak én lepődtem meg, hogy a kérdéskörnek jelentősre duzzadt szerbhorvát nyelvű irodalma van, a kutatás több mint egy évszázada beszél az öregek megölésének szinte élő gyakorlatáról (!) a Balkán bizonyos régióiban, s prózaepikumok hosszú sorát tette közzé egyrészt a rítus gyakorlásáról (!), másrészt megszűntetésének, illetve megszűnésének eredetéről.⁶

Sima Trojanović, a 19. század végének és a 20. század első felének pozitívista néprajzkutató szerb klasszikusa a 19. század legvégén még szinte élő gyakorlatra utaló adatokról számolt be, majd egy három évtizeddel későbbi lexikon-szócikkében alapjában véve megismétli adatait.⁷ A másik szerb folklorista klasszikus, Tihomir Đorđević ugyancsak szinte élő (vagy legalábbis a 19. század elején még gyakorolt) társadalmi szokásként beszél az öregek megöléséről, s csakúgy, mint említett kortársa, mai szemmel nézve hátborzongató részletességgel ecseteli a kegyetlen aktus vonatkozásait.⁸ A harmadik szerb klasszikus, Veselin Čajkanović a mágikus nevetés kérdésköre kapcsán érinti az öregek megölésének kérdését, hatalmas korábbi és kortárs nemzetközi irodalomra alapozva elképzeléseit.⁹

A problematika (délszláv) vizsgálatának ebben az első szakaszában a legterjedelmesebb és leggazdagabb nemzetközi irodalomra utaló tanulmányt a kérdésről Vojislav Radovanović publikálta.¹⁰ A kismonográfia terjedelmű mű az antik szerzőktől a maga koráig (1930) vizsgálja a szakirodalmat, s az etnológiai vonatkozások mellett gazdag népköltészetinek tekinthető szerb és macedón szöveganyagot (prózaepikát) közül, elsősorban a szokás megszűnésének (megszüntetésének) okairól. A délszláv vonatkozásokat az előbb ismertetett művek mellett egyéb irodalomra és saját terepi kutatásaira alapozza. (Ezt a művet ismerte Degrel István is.)

A 20. század ötvenes éveinek végén egy Jugoszlávia néprajzát áttekintő egyetemi tankönyv beszél lényegében szinte ugyancsak élő társadalmi szokásként az öregek megöléséről, és a kapcsolatos prózaepikai szövegekről¹¹, majd a hetvenes években egy másik egyetemi tankönyv ismerteti a kérdést, már némi szkepszissel, a szokás 19. és 20. századi valós gyakorlásával kapcsolatban, s szintén kitérve a megszűnést (megszüntetést) elmondó epikumokra.¹² Ugyan-

csak a hetvenes években jelent meg (először angolul) Milovan Gavazzi alapvetően fontos összegező áttekintő tanulmánya, melyben kifejezésre jut gyanúja, hogy a szokást a 19. században valószínűleg már nem gyakorolták, s inkább a népi elbeszélések sugallta tartalom megtévesztő hatásáról lehet szó a kérdés kutatói körében.¹³

A gerontológia etnológiai és folklorisztikai kérdéskörének a délszláv néphagyományban – néhány korábban publikált dolgozata után – Bojan Jovanović szerb néprajzkutató és balkanológus szentelt külön monográfiát 1999-ben.¹⁴ (Degrel István 1952-ben megjelent szövegközlését és kommentárját ő sem ismeri.) Könyve, mely a tudományos tárgyalásmód hűvös és fogalmi nyelvezetétől igen távol álló, esszéisztikus, szinte költői szárnyalású, alapjában véve azt igyekszik megmagyarázni és igazolni, hogy az öregek megöléséről szóló tradíció képzeletbeli szertartások („fantazmatski ritual”) alapján létrejött népi elbeszélések hatására tévesztette meg a 19. század végének és a 20. század első felének szerb etnológusait, s voltaképpen a történelem ösködőbe vesző esetleges társadalmi szokás kései lecsapódásáról van szó. Sajnos, nincs tudomásom róla, hogy monográfiája milyen visszhangot váltott ki az etnológusok körében.

Nagyon röviden összefoglalva ennyit lehet tudni az öregek megölésének etnológiai vonatkozásairól a délszláv szakirodalom alapján. (A folklorisztikai – népköltészeti – vonatkozásokról még szó lesz a későbbiekben.)

Mivel ennek a dolgozatnak nem feladata, hogy egy hipotetikus rítus korai vagy kései valós gyakorlatának hitelessége vonatkozásában állást foglaljon, az öregek megölésének etnológiai irányú vizsgálata kérdésével a továbbiakban nem foglalkozom ezen a helyen. A kérdéssel kapcsolatos irodalomból számos hitelesként bemutatott példával lehetne illusztrálni a keleti szláv, délszláv, sőt a magyar tradícióból is az öregek megölésének szokását.¹⁵ Más kérdés, hogy a rendelkezésre álló ókori, középkori és újkori, vagy akár 19. századi „leírások” és „megfigyelések” mennyire alapulnak egy virtuális rítus valós gyakorlatán, s mennyiben alapozódnak azokra az adatokra, amelyek a (nemzetközi) népi elbeszéléskultúra változataiban reprezentálódnak. A mese-, monda- vagy példázatszerű epikumokban¹⁶ megörökített adatok ugyanis általában valamiféle meghatározhatatlan távoli (ős)múlthoz, sőt esetleg nem is létező (és soha nem volt) etnoszokhoz kapcsolják az öregek megölésének szokását. (A kapcsolódó délszláv elbeszélő szövegekben gyakran a *nemri* – jelentése: halhatatlanok, soha meg nem halók –, soha nem volt, „etnosz”-hoz kapcsolódnak a történetek.) Az ide tartozó (eredet)mondák vagy példázatok kapcsán – folklorista szemmel – a hitelesség fogalma nem jöhet számításba; ezek az epikumok nemzetközi vándormotívumokat aktualizálnak, s a típuskatalógus alapján megfelelő típuszámok alá sorolhatóak. Ez persze nem jelenti azt, hogy az

egy-egy etnoszhoz kötött folklórtradíciókban létrejött szövegváltozatok nem tartalmazhatnak bizonyos lokális jellemzőket is. E dolgozat további részében éppen ilyen kérdésekkel kívánok foglalkozni: megkeresni és meghatározni a torontálvásárhelyi mondaváltozat helyét a magyar és nemzetközi folklórban, megvizsgálni esetleges kötődéseinek (eredetének?) irányát, s azonosítani a katalógus alapján feltehető magyar és idegen változatait.

A fentiekben ismertetett és áttanulmányozott délszláv irodalom – mint említettem – szövegszerűen tartalmaz nagyszámú népi elbeszélést, amelyben szinte kizárólag az öregek megölésének megszűnését (megszüntetését), illetve ennek okait olvashatjuk. Az utalások, valamint saját kutatásaim alapján számos változatot ismerhettem meg szerb, horvát és macedón népielbeszélés-gyűjteményekben is.¹⁷ Fontos megjegyezni, hogy Bojan Jovanović monográfiája ismeri az epikum nemzetközi típusszámát (AaTh 981), s ebből kiindulva meg lehetett állapítani, hogy a délszláv folklórban hány változat volt ismeretes (legalábbis a nemzetközi mesekatalógus felhasznált kiadásának elkészülte idejéig), ellenőrizni lehetett, hogy vannak-e a típusnak további magyar változatai, illetve milyen nemzetközi irodalom tárgyalja a kérdéskört és a típust. Ily módon a torontálvásárhelyi magyar változat igazi vizsgálata és kontextusának megrajzolása lehetségesnek látszott.

A nemzetközi mesekatalógus *AaTh 981. Az elrejtett öregember bölcsessége megmenti a királyságot* szövegtípusának öt szlovén és hatvanegy (!) „szerbhorvát” változatát tartja számon. Magyar változatát nem ismeri. Az általam áttanulmányozott (és az eddigiekben ismertetett) irodalomban, valamint a délszláv népielbeszélés-gyűjteményekben további változatok olvashatóak.¹⁸ Ezek áttanulmányozásával tettem kísérletet arra, hogy a torontálvásárhelyi magyar epikum közelebbi változatait megleljem. Az epikumok áttanulmányozása alapján azt kellett megállapítanom, hogy a szövegtípusnak a szerb, horvát és macedón folklórban számos verziója van, melyben az öregember bölcsessége (voltaképpen az öt megölni nem akaró fia számára adott tanácsa vagy tanácsai) számos közbeékelt motívum és beiktatott egyéb szövegtípus által nyilatkozik meg. Az öregember bölcs tanácsai valamilyen feladat megoldásában, találós kérdésre adott válaszban, illetőleg – a Degrel által publikált szövegben is – a királyság éhhaláltól való megmentésében segítettek. Mint Paudler később forgatott monográfiájából tudjuk, a típus említett verziói más népek folklórából is ismertek.¹⁹ Engem azonban azok a variánsok érdekeltek, melyekben az öregember tanácsa alapján zsúpfedélből (vagy szalmából) kicséplelt szemesgabona mentette meg a királyságot az éhínségtől. A nemzetközi mesekatalógusban szereplő típus az öregember bölcsességét (tulajdonképpen: segítő tanácsát) ilyen részletességgel nem jelzi, vizsgálatomnak ebben az időszakában pedig még nem ismertem Paudler könyvét és a Meseenciklopédia vonatkozó

címszavát.²⁰ Maradt tehát a szövegadászat: az elérhető változatok sorra olvasása, mely végül is eredményre vezetett.

A Vojislav Radovanović dél-szerbiai és macedóniai gyűjtésében szereplő epikumok közül néhány változat tekinthető a torontálvásárhelyi szöveg közeli párhuzamának. A szüzsék is majdnem azonosak: a rossz (gabona)termés miatt éhínség fenyegeti az országot, mert nincs vetőmag. Az elrejtett öregember azonban tudja, mi a teendő: azt tanácsolja fiának, hogy földjükön keresse meg a legnagyobb hangyabolyt, mert abban sok gabona van. Így is lett, s a szöveg a Degrel által közölt változatnak megfelelően végződik.²¹ A bánási magyar epikum közeli variánsa is felbukkan Radovanović dolgozatában, sajnos azonban nem szépen elmesélt mondaszöveg formájában, hanem csak tartalmi kivonatban, melyben az alábbi olvasható: „A Károlyváros környéki változathoz közelebb áll az a variáns, melyet a Pirotsko Polje-i parasztoktól hallottam, s melyben ugyancsak az öregek megölésének megszűnését magyarázzák, akár csak a többi említett elbeszélésben. Ebben is azt a tanácsot adta az öreg, hogy fia úgy juthat (vető)maghoz, hogy keressen szalmát, szántsa fel a földet és vesse bele (a szalmát). Termett is ezáltal gabona (búza), s a nép megmenekült az éhínségtől.”²²

Ezek után a Károlyváros környéki változatot kellett megkeresni, mert annak ismerete nélkül Radovanović mondata nem volt teljesen érthető. Az először 1886-ban publikált horvát népi elbeszélés vonatkozó részének magyar fordítása így hangzik:

„Történt egyszer, hogy tönkrement a rozstermés, nem lehetett sehol vetni való rozst találni. Mindenféle urak és más emberek törték a fejüket, hogy juthatnának vetni való rozshoz, de semmit sem tudtak kitalálni. Elmesélte ezt a bíró, az öreg fia, apjának, s azt mondta neki:

– Apám, kiveszett az egész világon a rozsz, sehol sem lehet ezen a világon rozsmaghoz jutni.

Mondta erre az öreg:

– Kedves fiam, eredj, hányd le a legújabb zsúpfedelet, hordjad ki a rozsszalmát a mezőre, és szántsd be a földbe! Így találhatsz magadnak rozst.

A fiú újra apjára hallgatott, lehányta a faluban a legjobb zsúptetőt, kihordta a rozsszalmát a mezőre és beszántotta. Amikor eljött a rozsz ideje, a mezőn a szalmából a legszebb rozsz kelt ki. Amikor az urak ezt meglátták, újra elcsodálkoztak, majd megint megkérdezték tőle:

– Ki tanított meg téged arra, hogy így kell csinálni?

A fiú azt felelte:

– Erre az én öreg édesapám tanított, ő igazított útba.

Erre megkérdezték tőle:

– Hol van az a te apád, aki ennyi mindenre megtanított?

– A hordó alatt van, ottan táplálom, mert nem akartam megölni; örülök, hogy él.”²³

A szöveg azzal fejeződik be, hogy ezután az öregeket nem szabad megölni, éljenek csak, ameddig élnek, s tanítsák bölcs dolgokra a fiatalabbakat.

Nos, ez a változat áll(t) legközelebb a torontálvásárhelyihez, bár természetesen eltérés is van köztük; ezek (is) azok a lokális különbségek, amelyek az egymástól távoli, s nem egy nyelv közegében kialakult mondaváltozatok esetében megfigyelhetők. Bár a nemzetközi mesekatalógus tekintélyes számú „szerbhorvát” változatot jelez, ezek között sem a keresés kezdeti szakaszában, sem pedig később, nem találtam több olyan változatot, mely a „zsúptetős” verziót reprezentálná. Bojan Jovanović időközben megjelent monográfiája azonban, legalábbis az utalás szintjén, további – földrajzilag jóval távolabbi – szövegpárhuzam meglétére utalt.²⁴

A délvideki magyar szövegváltozat legközelebbi (idegen) párhuzama N. N. Veleckaja orosz folklorista könyvéből²⁵ került elő: az öregek megölésének hagyományát tárgyaló művében, 19. század derekai adatként, az alábbi ukrán népi elbeszélés hámozható ki, amely teljes egészében nem egy konkrét adatközlő szavainak tekinthető:

„Három egymást követő aszályos esztendő után hatalmas éhínség tört ki, mely a népet az éhhalál rémével fenyegette. Ezért a legfőbb hatóság rendeletet adott ki, hogy az összes öregot el kell emészteni, aki pedig nem tartja be a rendeletet, s a falánk öregeket túl soká tartaná vagy elrejténé, arra halálbüntetés vár. A hatóság emberei összeszedték az öregeket, és elpusztították őket.

Hiába volt az öregek rábeszélése, hogy gyerekeik életben maradása érdekében, a rendelet betartására készen, fiaikat tette sarkallják, a fiak a fiatal uralkodó parancsa ellenére elrejtették apjukat a szoba sarkában ásott különleges rejtekhelyen.

Ám a nyár aratás és tarló nélkül telt el, az őszi örömeik nélkül; jött a tavasz, halvány fény sugar, kenyérgabona-vetés azonban sehol. Következett tehát a világ vége.”²⁶

Mivel a szöveg nem a feltételezett epikumot adja, hanem abból idéz a szerző közbevetéseivel, a továbbiakban a lényeg: „... az apák tanácsára hallgatva a fiak azt a magot vetették el, melyet a zsúptető szalmájából csépeltek ki”, ebből aztán szép vetések keltek, melyeket nem győzött csodálni a fiatal, tapasztalatlan uralkodó. Amikor az igazság kitudódott, a bölcs öregot maga mellé vette legfőbb tanácsadójaként. Ebből tehát az következik, hogy ezzel meg is szüntette, visszavonta az öregek megölésére kiadott rendeletet.²⁷

A mindaddig társtalan délvideki magyar népi elbeszélésnek tehát vizsgálatomnak ebben a szakaszában nagyon közeli szerb²⁸, horvát²⁹, valamint tartalmi jegyeiben és motívumaiban teljesen azonos ukrán változata³⁰ került elő.

A további nyomozás kiderítette, hogy a 20. század harmincas éveiben F. Paudler foglalkozott a kérdéskörrel, s könyve meg is jelent.³¹ Az általa felsorolt szövegváltozatok alapján megállapíthatóvá vált, hogy a „zsúptetős” verziók mely hagyományokból ismertek még. Lajstroma igen tanulságos, annak ellenére, hogy 1937-ben sem tudott sem a magyar, sem pedig a nemzetközi kutatás magyar változat(ok)ról.

Strohal és Radovanović gyűjtésén kívül sem akkor, sem pedig később (napjainkig) nem ismer a kutatás további délszláv „zsúptetős” változatokat. (E két paralell megállapítása már Degrel bevezető kommentárja alapján lehetséges volt.) Felsorol továbbá Paudler egy-egy *észti* és *lett* változatot, végül nyolc *ukrán* és négy *fehérorosz* változat említése zárja a sort.³² Mint a kérdéskör (az Altentötung) későbbi irodalma utal rá, mindezek a változatok valamiképpen összefüggésben vannak az orosz gabonatermő vidékkel.³³ Néhány elszigetelt ír és szicíliai változat mellett később néhány nyugati szláv változat is előkerült.³⁴ A torontálvásárhelyi magyar változat tehát ugyanúgy távol esőnek tűnt az „orosz gabonatermő vidék”-től, mint a kelet-szerbiai vagy a horvát változat. (Ismét hangsúlyozom, hogy itt csupán a „zsúptetős” verziókról van szó.) A Degrel által közölt epikum vizsgálatomnak ebben a szakaszában – szem előtt tartva a virtuális areális összefüggéseket – akár délszláv közvetítésnek is tűnhetett a délvidéki Bánság magyar tradíciójában.³⁵ (A későbbiekben ez az elképzelés nem bizonyult tarthatónak.)

Annak ellenére, hogy sem a nemzetközi mesekatalógus, sem pedig a magyar népmese-katalógus³⁶ nem tud a típus (AaTh 981) magyar változatairól, úgy véltem, hogy azért utána kellene nézni, hátha legalább a lehetséges típusbokor magyar reprezentánsai előkerülhetnek. Innentől kezdve a kutatás és a szakmai konzultáció végül is eredményre vezetett: világossá vált, hogy a mondatípusnak igenis vannak további magyar változatai, a típusbokor többi tagjának ugyancsak, annak ellenére, hogy a magyar mesekatalógus (és a nemzetközi mesekatalógus) nem tartja nyilván. Lássuk ezt közelebről.

Az AaTh 981. *Az elrejtett öregember bölcsessége megmenti a királyságot* szövegípus közvetlen rokonainak tekinthető, tehát vele típusbokrot alkotó, további három típusnak: AaTh 980A. *A fél takaró*; AaTh 980B. *Az öreg ember és a vályú*; AaTh 980C. *A hajánál fogva húzott apa*, a magyar folklórban vannak változatai, de ezeket vagy jegyzi a nemzetközi és magyar mesekatalógus, vagy nem. Ezek közül az elsőnek (AaTh 980A) már a 16. században feljegyezte szüzséjét Bornemisza³⁷, a magyar népmese-katalógus nem jegyzi, a nemzetközi igen, Berze Nagyra hivatkozva³⁸, ott azonban nem ennek a típusnak a változatai vannak (összesen kettő); a második rokon típusnak (AaTh 980B) két változatát jegyzi a magyar mesekatalógus, egyiket már Berze Nagy is ismerte³⁹, a nemzetközi mesekatalógus nem tud róla; a harmadik rokon típusnak (AaTh 980C)

Berze Nagy alapján egy változatát ismeri a nemzetközi mesekatalógus, a magyar mesekatalógus két változatát, külön foglalkozik vele Dömötör Ákos is.⁴⁰ Mindezeknek a típusoknak (magyar) változataiban ha ugyan nem is az öregek megöléséről vagy e szokás megszüntetéséről van szó, de az öregemberek iránti kegyetlen magatartásról, legalábbis egy családon belül, s minden változatban (a 16. században is!) a kegyetlen fi rádöbben cselekedetének gyalázatos voltára, és apját újra kitüntető figyelemben részesíti. Mivel a változatok többsége Torontálvásárhelyhez nem is olyan távol került feljegyzésre (Szeged környéke⁴¹, Egyházaskér⁴²), továbbá a torontálvásárhelyiek őseit Hódmezővásárhelyről telepítették a Dél-Bánságba a 18. század végén⁴³, úgy véltem, hogy a délvidéki változat ugyanabból a régióból eredhet, mint a típusbokr további típusainak reprezentánsai. Hogy a Szeged–Hódmezővásárhely–Egyházaskér régióban a délvidéki szöveg (AaTh 981) változata nem ismeretes, az nyilván a gyűjtés kései voltával vagy hiányosságaival indokolható. Ha tehát a rokon típusok zöme ebben a régióban nem volt ismeretlen a 20. század elején és második felében, akkor a torontálvásárhelyi epikum is ismert lehetett azon a területen. E gondolatmenet végkövetkeztetése az a hipotézis volt, hogy Gyülvézi Katalin 1951-ben elmondott epikuma talán mégsem délszláv (balkáni) közvetítéssel kerülhetett be a torontálvásárhelyi magyarok folklórájába, hanem az adatközlő anyja is nyilván felmenőitől hallhatta, akik talán még hódmezővásárhelyi eredetűek voltak. Annál is inkább, mivel – mint fentebb láthattuk – a szöveg legközelebbi változata nem a Balkán, hanem az említett „orosz gabonatermő vidék” felé látszik mutatni. Nagyjából eddig jutottam el a délvidéki szöveg eredetének, kontextusának komparatív vizsgálatának ügyében, amikor a magyar párhuzamok virtuális meglétének ígérete felcsillant.

Itt kell utalni még egy vonatkozásra, melynek alapján úgy véltem, hogy a Degrel által közzétett szöveg mégsem lehet társtalan a magyar prózaepikában. A dél-bánsági változatot olvasva, valamint a hozzá legközelebb álló idegen párhuzamokat is, az okozott gondot, hogy a zsúpnak használt roz- vagy búzaszalma (illetve: kévék) miért tartalmazhattak ki nem csépel magot is, hisz a tetőben maradt gabonaszemek – véltem – esetleg később (lásd: eső) kicsírázhattak vagy csalétkül szolgálhattak a rágcsálóknak, ami nagyban veszélyeztethette a zsúptető épségét és tartósságát. Ezért utánanéztem a zsúpfedés irodalmának. Úgy tűnt, az olvasottak engem igazolnak. Egy alapos nyikómenti leírásban ez olvasható: „A rozsszemek minél jobb kiverése nemcsak a kenyérgabonával való takarékoságból fakadt, hanem a tető tartóssága végett is nagyon fontos volt: ha szem maradt a zsúpban, akkor az egerek elrágták a köteleket, és a kévék *lesuvadtak* (lecsúsztak).”⁴⁴ (A kiemelés az eredetiben.)

Úgy tűnik tehát, hogy a zsúptetőben maradt gabonamagvak (népköltési) realitása a mindennapok realitásában erősen kétségbevonható, s inkább a prózaepika népköltészeti realitásának sávjában képzelhető el. Különbösen a szövegtípus (a „zsúptetős” verzió) nem is működik. Balázi Dénes azonban érdekes magyarózdai példát idéz, mely már a népköltészet, pontosabban a népi hiedelemvilág tartományából hoz kitűnő és elgondolkodtató párhuzamot a torontálvásárhelyi szöveghez.⁴⁵ A hivatkozott eredetiben ez így olvasható:

„Az úgy vót, hogy egy embe úgy bútt e, hogy a marháji nem vették észre. Szegény esztendő vót. Szárazság. Búza még vót, de takarmány, kótnak való elig valami. Hát hajja az embe féléccaka után. Azt mangya egyik ökre:

– Éhen pusztulunk, nem érijük meg a tavaszt.

Mangya a másik:

– Ne fé, má nem. A szalmába még szem is van, legalább tizenkét véka. Avas a szalmáva megélünk, amíg fű lesz.

Az embernek se kellett több. Még ecce kicsípelte csippe a szalmát. Hát az ökörnek igazza vót. Hanem má csak a száraz szalmátó nem érték meg a tavaszt!”⁴⁶

A szöveg az újesztendő első napjának éjszakájához kötődik, amikor a hiedelem szerint megszólalnak az állatok. Ezt a pillanatot rögzíti az előbbi hiedelemmonda. Engem azonban ezen a helyen az érdekelt, hogy kapcsolatba hozható-e ez a lejegyzés az itt tárgyalt szövegtípus (AaTh 981) torontálvásárhelyi és más idegen változataival.

A kérdésre több válasz képzelhető el. Például az, hogy a típus hanyatlásával (regressziójával) került a szüzsé alacsonyabb szintre, az „állatok beszéde” világába, s korábban esetleg az „emberi világban” egzisztált, éppen a tárgyalt típus változataként. Ebből következően az adott közegben (Magyarózd) korábban bizonyára ismert lehetett az „öreges megölésének megszüntetése” típus, s annak töredékei, szövegmaradványai épültek bele az „állatok beszéde” kérdéskörébe. Egyébként ugyanis nem lenne logikus a mindennapok realitása szempontjából, hogy az állatok beszélgetését kihallgató gazda éppen tőlük tudná meg, hogy a szalmában igen nagy mennyiségű gabonaszem maradt.

Hogy azonban a zsúptetőben mégis voltak gabonaszemek, azt egy szerelmi jósló eljárás adatai is bizonyíthatják. Ez utal egyébként az itt érintett kérdéskör fölöttébb összetett voltára, s egyben arra, hogy a népi kultúra és benne a népköltészet nemzeti és nemzetközi összefüggéseinek kutatása még sok meglepetést tartogathat az egybevető kutatás számára. Magyarán: a magyar népi kultúra egészéről (és részleteiről) ma is alig tudunk még valamit. Lássuk tehát az alábbi felvidéki adatokat is:

„Mindenekelőtt a lányok végeztek mágikus cselekedeteket, szerelmi jóslásokat.” „Ez abból állt, hogy az eladósorban levő lányok fonó után guzsalyukkal

megveregették a zsúptetőt, s a kötényükbe hullott magvakból jövődöbelijükre jósoltak.” Ez Ipolynyéken – köznyelvi szintre átírva – így hangzik: ha az esztriből búzaszem esett a kötényébe, akkor a lány gazdag legényhez, ha rozs, akkor zsellérhez ment férjhez. Ha döglött légy pottyant a kötényébe, akkor kőműves lett a lány ura.⁴⁷

A magyarórdi (idézett) hiedelemmonda alapján is arra gondolhattam, hogy a magyar folklórban is megvan vagy megvolt a torontálvásárhelyi mondatípus változata, csak jómagam (valamint a magyar és a nemzetközi mesekatalógus) nem tudunk róla, vagy nem került frásos megörökítésre, esetleg nem bukkan-tam a közlésre.

Valóban így volt. Az itt tárgyalt kérdéskör nyilvános bemutatására volt szükség, hogy – ha jó nagy vargabetűvel is – kerülő úton jussak vissza ugyanarra a Magyarórdra, ahonnan az állatok beszéde kapcsán feljegyzett szöveget megismerhettem.⁴⁸ A Degrel István által közölt dél-bánsági magyar mondaszövegnek ugyanis Horváth István örökítette meg kitűnő, szépen elmondott, minden részletet és motívumot tartalmazó Alsó-Fehér megyei (Erdély) változatát. Ugyanennek az epikumnak a kontextusából az is megtudható, hogy a magyar hagyományban is – legalábbis Magyarórdon – megvoltak a nyomai az „öregek megőlése” nemzetközi etnológiai tradícióinak.⁴⁹ Az eddig közölt szövegekhez összehasonlításként íme a magyarórdi változat is:

„A szembat? Az valamika a régi üdőkben igaz vót. Azé vót, hogy nem vót mit egyenek. Elérte a hatvan esztendő, elég vót neki. Kelltt az élelem a fiatalaknak. Akka nem vót annyi gabana, sze te is tudad még, eleget beszélték a vének, hogy elig vót gabana. A marháka jártak. Abbó éltek. Azt mandta nagyapám, hogy vót egy fiatalembe, az úgy szerette az apját, hogy amika ejütt az ideje, bétött a hatvan esztendeje, erejtette. Mika mentek a nagyabbak, hogy keressék, akka nem adta elé. Jütt egy rassz esztendő. Ajan szárazság vót, hogy jófarmán semmi búza se termett. Senkinek vetőmagja nem maradatt. Akka azt mondja az az erejtett vénembe a fíjának:

– Menj ki, szánts meg a búzafödét. Vágja nádat s amit lehet, fedőszúpna. Szedd le az épületekrő a szalmát s vesd e, széjessz e a szántófödre. (A búzát, te is tudad, régebb hadarócsíppelel csípelték.)

Az embe úgy csinált, ahagy az apja manta. Hát ajan búzája lett más esztendőbe, hogy saha külemb. Mentek az emberhez, hogy hunnét vót neki vetőmagja, hunnét ez, az? Akka megmanta, hogy né, az apja taníttatta meg, azé van neki. Akka meghagyták a vénember életit, s azótátó fagva maradt el a szembat is. De nagyon régváló üdőkbe lehetett ez.”⁵⁰

E szöveghez legközelebb a Strohal által közölt változat áll, abban sem csépelik ki előbb a gabonamagvakat a leszedett zsúptető szalmájából (mint a torontálvásárhelyi magyar és az idézett ukrán variánsban), hanem a szalmát

„vetik el” a felszántott földre, s így olvashattuk a Pírot környéki, tehát kelet-szerbiai változatban is.⁵¹ Az eddig ismert harmadik magyar változatban gabonamagvakat tartalmazó polyvát vetettek el a szűkös esztendőben:

„Hatvanéves korában agyon kellett ütni az öregeket. Nem lehetett többet tartani. Törvény volt rá, hogy nem terhelnek. Két testvér elbújtatta az édesapját, azt mondta, hogy agyon van ütve. Ott tartották a föld mélyében. Jött egy hatalmas nagy szárazság, elrejtették, ott volt az öreg, élt. Húsz évig rejtgették. Akkor nagy szárazság jött be. Nem volt semmi búzatermés. Van a szalma meg a polyva. Mondták az öregnek, nincsen búza, nincs mit elvetni. Azt mondta az öreg: Vessétek el a polyvát a földre sűrűn, és boronáljátok be. Azok elvetették, és szép búzatermés lett belőle másik évben. Ami volt búza a polyvába, az kikelt. Akkor megkérdezték, az akkori hatóság, hogy ki tanította őket erre. Ők elmondták, hogy az édesapjukat rejtgették. Akkor az akkori kormány megtudta, jött egy törvény, hogy minden öreg élhet, amíg az Isten élteti.”

Ez a szöveg egyébként a három közül a legkésőbbi lejegyzésű: 1981-ben írta le Dobos Ilona egy széki (Erdély) adatközlőtől.⁵²

Végezetül – az izgalmas egybevető vizsgálat után – el lehet azon is gondolkodni, hogy a jelen pillanatban három igen jó magyar változattal reprezentált nemzetközi szövegtípus (*AaTh 981. Az elrejtett öregember bölcsessége megmenti a királyságot*) a mese, a monda vagy pedig a példázat kategóriájába sorolható-e. Magam úgy vélem, hogy valószínűleg az eredetmagyarászó mondák körében kell keresni a helyét. Ezt a feltevést az alábbi okfejtéssel lehet alátámasztani.

Ha sorra olvassuk az ismertetett, s további közlésekben szereplő szövegváltozatokat, az azonosságok és eltérések ellenére minden szövegnek alapján véve azonos az alapstruktúrája: (1) Ínség idején meg kell ölni az öregeket, mert nincs élelem. A parancs később társadalmi intézménnyé válik: hatvanéves korukban az öregeket agyonütik. (2) Egy fiú nem öli meg apját, hanem elrejt, titokban táplálja, fővesztés terhe alatt. (3) Az országot érő aszály idején az életben hagyott öregember bölcs tanácsa által jut a nép vetőmaghoz (zsupfedélből, szalmából, polyvából, hangyabolyból, egérlyukból stb.), s ezáltal az új termés megmenti az országot az éhhaláltól. (4) Amikor kitudódik a tanácsadó kiléte, az (általában fiatal és tapasztalatlan) uralkodó elrendeli a társadalmi intézménnyé kövesedett gerontoktónia megszüntetését. (5) Azóta tisztelik az öregeket.

Az ebbe a típusba tartozó népi elbeszélő szövegváltozatok tehát alapján véve az öregek kötelező megölését előíró rendelkezés (társadalmi intézmény) megszűnésének, illetve: megszüntetésének okát (eredetét) mondják el, s egyben a bölcs öregek tiszteletének eredetét indokolják. Más szóval: a mióta tisztelik az öregeket kérdésre adnak választ. (Ugyanez vonatkozik azokra a

szövegekre is, amelyekben az elrejtett öregember bölcs tanácsa által csak fia tud válaszolni az uralkodó által feltett [találós] kérdésre; csak ő tudja teljesíteni az uralkodó által kijelölt feladatot; ő látja meg elsőnek a napkeltét stb.)

Úgy vélem tehát, hogy az AaTh 981 típuszámú magyar és idegen népi elbeszélő szövegek eredetmagyarázó mondataként értelmezhetőek, egy (hipotetikus) kegyetlen társadalmi gyakorlat megszűnésének eredetét magyarázzák, s korántsem azt bizonyítják vagy dokumentálják, hogy a szövegtípust ismerő közösségben valaha is élt az öregek megölésének hagyománya. Tehát egy virtuális folklórvalóság körébe tartoznak.

Végül el lehet gondolkodni azon is, hogy a tárgyalt mondatípus (AaTh 981) „zsúptetős” verziói körében az eddig ismert három magyar variáns hol foglal helyet. Úgy tűnik, nem lehet figyelmen kívül hagyni azt az elképzelést, hogy ez a mondaverzió az orosz gabonatermő vidék⁵³ és környéke összefüggésében értelmezhető. A számos ukrán és fehérorosz változat tehát közvetlenül kötődik e gabonatermő terület népi kultúrájának jellegzetességeihez, az észti és a lett változatok felbukkanása a típusverzió nem is olyan távolra történő diffúziójával képzelhető el. Az egyetlen szerb (Kelet-Szerbia, a bolgár határ közelében) változat szalmát említ, de ezt Paudler ugyancsak a „zsúpos” verziók körébe sorolja. Mivel a délszláv folklór kifejezetten gazdag e mondatípus változataiban, nem meglepő, hogy ez a verzió is felbukkan, bár több változatban a hangyabolyban találnak vetni való gabonamagvakat ínséges esztendőben. A Károlyváros (Karlovac, Horvátország) vidékén (környékén) feljegyzett változat kifejezetten szép és teljes „zsúptetős” horvát népi elbeszélés, amely egy összetett epikum része. A horvát szövegek között ez a verzió társtalán, ha azonban tudjuk, hogy Strohal gyűjtésének adatközlői között három Erdeljac családnevű is van⁵⁴, e név pedig – nyilván nem véletlenül – „erdélyi” jelentésű, akkor nem lehetetlen, hogy a Stativ nevű faluban (itt folyt a gyűjtés) erdélyi eredetű, elhorvátosodott lakosság is élt. E feltevés alapján nem nehéz elképzelni a szövegváندorlás közbülső tartományát az orosz gabonatermő terület felé.

Ez a virtuális közbülső tartomány pedig Erdély, ahonnan a fentiekben ismertetett három magyar változat közül kettő származik: a legkésőbb (1981) feljegyzett szöveg⁵⁵ székeli eredetű, ez esik egyébként földrajzilag legközelebb az ukrán változatokhoz, ebben szalmából, illetve polyvából nyerik a vetőmagot; a másik erdélyi változat Alsó-Fehér megyéből, Magyarózdrolól származik, ez tökéletes „zsúpfedeles” variáns, 1971-ben tették közzé.⁵⁶ Úgy tűnik, az sem véletlen, hogy e két szöveg éppen Erdélyben bukkant fel, mint az sem, hogy a fentiekben bemutatott (ugyancsak magyarózdli) „állatok beszéde” szintre hanyatlott verziófragmentum⁵⁷ is innen ismeretes.

A mondaváندorlás feltehető útja azonban az előbbieknél sokkal izgalmasabb hipotézis megfogalmazását teszi lehetővé a torontálvásárhelyi változat,

e dolgozat kiinduló szövege, vonatkozásában. Mivel – úgy vélem – az eddig elmondottak alapján nem tartható az a (korábbi) elképzelés(em), hogy a délvidéki epikum délszlávból való kölcsönzés lenne, Torontálvásárhelyre (illetve: Pancsovára) kerülésének útja az alábbiak szerint lenne megkonstruálható.

Ha a Szeged–Egyházaskér–Hódmezővásárhely hipotetikus háromszögben a fentiekben ismertetett típusbokor változatai előkerültek, nem lehetetlen, hogy az itt tárgyalt mondatípus (AaTh 981) „zsúptetos” verziója is élhetett, de ez ismert szöveggel nem bizonyítható. Előkerült viszont Torontálvásárhelyen (pontosabban: Pancsován⁵⁸), melynek magyar lakosságát Hódmezővásárhelyről telepítették a Dél-Bánságba a 18. század végén. Szövegünk gyökerei pedig valószínűleg ide nyúlnak vissza. Mindkét helyszín azonban igen távol esik egyrészt az ukrán változatoktól, másrészt pedig az eddig ismert két erdélyi magyar változattól.

Hogy Szeged környékére és Hódmezővásárhelyre hogy kerülhetett e mondatípus, terjedése során, erre elképzelhető egy lehetséges magyarázat: az a Maros folyó, mely Szegednél ömlik a Tiszába, s amely évszázadokon át a sószállítás hajózó útját jelentette Erdélyből az Alföldre, hosszú útja során az említett Alsó-Fehér vármegyét is érinti, egyben a szellemi kommunikáció útja is volt; a hajósok, s főleg a tutajosok, magukkal hozhatták Erdélyből nemcsak a sőtömböket, hanem a népköltés kincseit is: például az öregek megöléséről szóló elbeszéléseket, amilyeneket Alsó-Fehérben és Székben meséltek.⁵⁹

Mindez túl szépen kidolgozott hipotézis lenne? Lehet hogy igen, lehet hogy nem. Eddigi ismereteim szerint ezt semmi sem cáfolja. Talán további változatok felbukkanása segíthetne.⁶⁰

Záradéku: valószínű, hogy az öregek megölése kérdéskörének, etnológiai és folklorisztikai szempontból, több figyelmet kellene szentelnie a magyar néprajztudomány egészének. Dobos Ilona írja: „... a néprajzi szakirodalomban a tradíciónak (Horváth idézett művén kívül) nyomát sem találtam”.⁶¹ Ami a magyar nyelvű irodalmat illeti, valószínűleg igaza lehetett. Bár nem lehetetlen, hogy vannak adataink, csak nem találtuk meg meg őket. Miként az itt elemzett mondatípus példázhatja, nem teljesen kilátástalan a kutatást tovább folytatni.

JEGYZETEK

¹ DEGREL 1952.

² Az adatközlő neve az eredetiben: Katarina Đilvesi. A magyar személynevek cirill betűs szerb átirásának gyakorlata nem hagy kétséget afelől, hogy Gyülvézi Katalinról van szó. Szülőhelyének (Torontálvásárhely) szerb neve az eredetiben: Debeljača. Ennek nyomán használatos időnként a Debellács elnevezés is a helyi lakosság körében. A Gyülvézi családnév napjainkban nagyon ritka a délvidéki magyar lakosság körében. Ma – mint egy Újvidéken élő azonos nevű személytől megtudtam – ez a név még

- csupán Piroson fordul elő, melynek magyar lakossága (akárcsak a torontálvásárhelyiek esetében) túlnyomórészt református felekezetű.
- ³ Degrel István személyéről hosszú és kitarító kutatásom és érdeklődésem ellenére sem sikerült eddig semmit megtudnom. Mindössze arról szólnak adatok, hogy 1950 táján a dél-bánsági magyarság népművészetével (népviselet, tojáshímzés) foglalkozott, de mese- és mondagyűjtést is végzett. Vö.: BONA 1953. Hozzáférhetőbb kiadásban: JUNG szerk. 1983.13.
- ⁴ Vö.: RADOVANOVIĆ 1930.
- ⁵ Bíró Lajos említi a fogalmat az új-guineai bennszülöttekkel kapcsolatban – tagadólag – a Humanizmus az emberevőknél című tanulmányában, 1903-ban. Lásd: BÍRÓ 1987.224. Továbbá: ASZTALOS 1953.95. Dobos Ilona dolgozatát csak később ismertem meg. (Lásd a 48. jegyzetet.)
- ⁶ A kérdéskör legteljesebb irodalmának felsorolása: JOVANOVIĆ 1999.177–191. A Balkán négy régiójában jegyzi az irodalom a gerontoktónia hagyományát; ezek: Kelet-Szerbia, Dél-Szerbia, Macedónia, valamint a Dinári-hegyvidék régiója. (A II. világháború előtti irodalomban Macedóniát is Dél-Szerbiának tekintették.) Milenko Filipović (1902–1969) maga is gyűjtött számos ide tartozó szöveget a harmincas években Macedóniában, s azt is említi, hogy későbbi gyűjtései során Boszniában, Hercegovinában, Montenegróban és a Vajdaságban is rábukkant a hagyomány szöveges nyomaira. Sajnos, sem gyűjtött szövegeit nem közölte később, sem a kérdéskörrel nem foglalkozott. Vö.: FILIPOVIĆ 1952. Számos délszláv variáns pontos adatait adja: BOŠKOVIĆ-STULLI 1963.327.66.
- ⁷ JOVANOVIĆ 1999.161–162. és TROJANOVIĆ 1926.
- ⁸ ĐORĐEVIĆ (Tihomir) 1923. Több későbbi kiadásban is.
- ⁹ ČAJKANOVIĆ 1924. Több későbbi kiadásban is. Népmese- és mondakiadványaiban maga is közölt variánsokat. Például: ČAJKANOVIĆ 1927.338–340.
- ¹⁰ RADOVANOVIĆ 1930.
- ¹¹ DROBNJAKOVIĆ 1960.130–133.
- ¹² VLAHOVIĆ 1972.16–18. Az öregek megőlésének „hagyományával” kapcsolatos álláspont változását jelzi, hogy a szerző legutóbbi megjelent szerb néprajzi monográfijában e „társadalmi szokást” már nem is említi. Vö.: VLAHOVIĆ 1999.
- ¹³ GAVAZZI 1978. Angol eredetije: Folklore today – A Festschrift for Richard M. Dorson. Bloomington, 1976. című kötetben.
- ¹⁴ JOVANOVIĆ 1999. Korábbi cikkei: JOVANOVIĆ 1987., JOVANOVIĆ 1995.
- ¹⁵ Ilyen adatokat idéz: RADOVANOVIĆ 1930. és a korábbi vonatkozó szerb irodalom; BEAUVOIR 1972., DOBOS 1986., VELECKAJA 1996. és mások is.
- ¹⁶ MOSER-RATH 1977.
- ¹⁷ A nemzetközi mesekatalógus felhasznált lenyomata (1981) utáni időszakból például: ĐORĐEVIĆ (Dragutin) 1988.287–290. Négy szerb változat. Továbbá: TOŠEV sast. 1954.209–212. (Macedón változat.) Kitűnő eligazító irodalom a kérdéskör kapcsán: BOŠKOVIĆ-STULLI 1991.94–97. Friss terepi gyűjtés alapján Montenegróból anekdotaként közölték az alábbi szöveget, mely a típus regresszióját dokumentálja: a gerontoktóniát már nem is említik benne, ezáltal a változat egészen más irányba kanyarodik.

„Élt családjával egy öregasszony. Amíg meg nem öregedett, mindent elvégzett, amit falun szokás. Mikor már tehetetlenné vált, egyre jobban útjában volt a többieknek. Összebeszéltek tehát azok, és beletették egy kádba. Az öregasszony egész nap ott volt. Amikor vacsora körül járt az idő, kiszólt a kádból:

– Ugye, gyerekek, bezártátok a tyúkokat?

A többiek csak összenéztek:

– Ajaj, bizony nem. Futás, zárjátok be őket – mondta a fia.

Kicsit később újra kiszólt az öregasszony a kádból:

– Ugye, gyerekek, megetettétek és megfejtétek a jószágot?

Mire újra a háziak:

– Bizony nem –, s elrohantak, hogy elvégezzék, amit az öregasszony mondott.

S az öregasszony a kádból szólva felsorolta mindazokat a teendőket, melyeket napközben és estefelé el kellett volna végezni. Látták a háziak, hogy az öregasszony nélkül a dolgok felét elfelejtették elvégezni, mire megszólalt a házigazda:

– Gyorsan, vegyétek ki öreganyót a kádból. Nem kell semmit sem csinálnia, eleget dolgozott. Hadd legyen velünk, míg a Jóisten magához nem veszi, hisz nélküle nem megyünk semmire.” MILOŠEVIĆ 1999.36.

¹⁸ Vö.: BOŠKOVIĆ-STULLI 1997.224–266., ĐORĐEVIĆ (Dragutin) 1988.287–290. A nemzetközi katalógus macedón változatokat nem ismer, ezek Radovanović tanulmányában olvashatóak, egy változat adatai az előző jegyzetben.

¹⁹ PAUDLER 1937.

²⁰ MOSER-RATH 1977.

²¹ RADOVANOVIĆ 1930.320. Macedón változat.

²² RADOVANOVIĆ 1930.321. Szerb változat.

²³ STROHAL 1923.80.70. A Mióta engedik az emberek halálukig élni az öregeket, s nem ölik meg őket előbb című szöveg befejező része. (A nehéz, nyelvjárási népi elbeszélés tartalmának pontos megértését Strohal mellékelte szójegyzéke nagyban elősegítette.) Újraemléke: BOŠKOVIĆ-STULLI 1963.198–200.66. Jegyzetek: 327. (E kötet szójegyzéke alapján a népi elbeszélés gyakorlatilag érthetetlen; a kulcsszó – *suhot*, alapvető jelentése: *padlás* – jelentését nem adja meg pontosan.) Károlyváros eredeti neve: Karlovac, a dinári-hegyvidéki régió északi részén, Horvátország.

²⁴ JOVANOVIĆ 1999.89–90.

²⁵ VELECKAJA 1996. Mi sem természetesebb, mint az, hogy a könyv az orosz eredeti pontos adatait nem adja meg. Egy lapalji jegyzetből azonban kihámozható, hogy címe (magyarul): Az archaikus szláv szertartások pogány szimbolikája lehetett. Megjelent: Moszkva, 1978.

²⁶ VELECKAJA 1996.47.

²⁷ Ugyanott: 48.

²⁸ RADOVANOVIĆ 1930.321.

²⁹ STROHAL 1923.80.

³⁰ VELECKAJA 1996.47.

³¹ PAUDLER 1937.

³² PAUDLER 1937.58–65. A „szüptetős” verziók a jegyzékben a következő számok alatt: horvát: 6.; szerb: 13.; észt: 27.; lett: 40.; ukrán: 48., 49., 50., 51., 53., 54., 56.,

- 58.; fehérorosz: 59., 61., 62., 63. (A számok felsorolva MOSER-RATH 1977.46. jegyzetében is.)
- 33 MOSER-RATH 1977.391.
- 34 Ugyanott.
- 35 Torontálvásárhelyt (Debelyacsa) 1795–1796-ban telepítették Hódmezővásárhely, Szentes és Gyoma környékéről. A határőrvidéken ez volt az egyetlen magyar község! 1892-ben kb. 5000 lakosa volt, valamennyien magyarok. Vö.: JEKELFALÜSSY 1892. A később országos hírűvé vált nagyvásárait, elsősorban ló- és jószágvásárát 1873-tól tartották. A nagyvásárokon évente több tízezer (!) ló cserélt gazdát. Mivel a lókereskedelem Szerbia felé is igen nagy volt, rengeteg szerb kereskedő is megfordult a községben. Ennek alapján is lehetett arra gyanakodni, hogy az öregek megőléséről szóló prózai néphagyomány déli irányból jöhetett a helyi hagyományba. Az egyetlen ismert szerb „zsúptetős” változat azonban ezt nem valószínűsíti. Torontálvásárhely telepítéséről, századvégi életéről s nagyvásáraitól gazdag adattárra alapozott színes „népismereti riportot” tett közzé Kalapis Zoltán: KALAPIS 1980.
- 36 BENEDEK 1984.
- 37 BORNEMISZA 1977.62.
- 38 BERZE NAGY 1957.II.436. Típuszáma: 975*. *A hálátlan fiú.*
- 39 Ugyanott.
- 40 DÖMÖTÖR 1992.210–211.385. Fiú és apja. Népköltési változatainak felsorolása: BÁLINT 1975.705.43. (Dömötör Ákos tollából.) A Tombác családnév csak Szegeden és környékén ismert, minden valószínűség szerint dalmata eredetű. A névre már a 18. század elején vannak adatok: HEKA 2000.161–163. Bálint Sándornál változat Ne húzz, fiam, tovább címmel: BÁLINT 1975.623–624.
- 41 Tombác János elmondásában: BÁLINT 1975.623–624. (Mint előbb.)
- 42 KÁLMÁNY 1914.II.42.
- 43 Lásd a 35. jegyzet adatait.
- 44 BALÁZSI 1983.108.
- 45 BALÁZSI 1983.127. 17. jegyzet.
- 46 HORVÁTH 1971.59.
- 47 CSÁKY 1987.15.
- 48 E dolgozat első – jegyzetekből előadott – élıszavas változata elhangzott Budapesten, a Katona Imre emlékére rendezett tudományos tanácskozáson Délvidéki adat a gerontoktónia prózaepikai változataihoz címmel. (Néprajzi Múzeum, 2001. november 26-án.) Az élıszavas előadás végkövetkeztetései eltértek az itt közölt frásos változat végkövetkeztetéseitől: a közben előkerült adatok fényében már nem tekinthető invariánsnak a délvidéki szöveg. A felolvasott délvidéki változat ismerősnek tűnt a jelen levő Nagy Ilona és Küllős Imola számára, de a vélt magyar változat(ok) forrását nem tudták megadni. Küllős Imola Scheiber Sándor vagy Dobos Ilona munkáira gondolt mint valószínű irodalomra és a lehetséges párhuzam(ok) forrására. Valóban: a változatok Dobos Ilona egyik könyvében találhatóak, ezek egyike a kitűnő magyarozdi változat. Vö.: DOBOS 1986.75–76. Ezen a helyen is megköszönöm Küllős Imola szíves segítségét.
- 49 HORVÁTH 1971.52–53. A rövid fejezet címe: *A szentbot*. Bár magát a könyvet korábban is használtam, nem gondoltam arra, hogy a problematika és a szöveg e rejtélyes cím alatt található.

- 50 HORVÁTH 1971.52. Újra-újraközlése: DOBOS 1986.75. Az eredeti közlés és az újraközlés egybevetése azzal a megdöbbentő eredménnyel járt, hogy Dobos Ilona nyolc eltéréssel veszi át az eredetit, ezek közül néhány akkora félreolvasás, hogy szinte összezavarja a szöveg jelentését. (Az újraközlés tehát csak fenntartásokkal használható.) Úgy tűnik, ez is egyik bizonyítéka, hogy Dobos Ilona nem tartozott a legpontosabb filológusok közé. Erről: VOIGT 1993.
- 51 STROHAL 1923.80. és RADOVANOVIĆ 1930.321.
- 52 DOBOS 1986.75–76.
- 53 MOSER-RATH 1977.391.
- 54 Mara Erdeljac (nő) öt szöveg adatközlője; Jana Erdeljac (nő) négy szövegé; Miko Erdeljac (férfi) három szöveget mondott.
- 55 DOBOS 1986.75–76.
- 56 HORVÁTH 1971.52.
- 57 HORVÁTH 1971.59.
- 58 DEGREL 1952.
- 59 A szószállítási útvonalak térképét 1773-ból lásd: ÁGH 1999.111.
- 60 Pancsova közelébe, a későbbi Székelykevére, Sándoregyházára és Hertelendyfalvára 1883-tól bukovinai székelyeket telepítettek. E dél-bánsági magyar szórvány néphagyományait Penavin Olga és Matijevics Lajos gyűjtötte évtizedeken át a 20. század második felében. A tőlük származó néprajzi és dialektológiai irodalomban nincsenek adatok az öregek megőlésének hagyományairól. Hogy Gyűlvészi Katalin kapcsolatban volt-e e bukovinai telepésekkel vagy utódaikkal, nem tudjuk. Ha szövegét tőlük hallotta volna, nyilván emlékezett volna rá. E szórványmagarság kapcsán lásd: PENAVIN–MATJEVICS 1978. és NAGY SÍVÓ 1999.
- 61 DOBOS 1986.78.

IRODALOM

- AARNE, Antti–THOMPSON, Stith
1981 *The Types of the Folktale*. FFC 184. Helsinki
- ÁGH Zsófia
1999 *Paraszti és polgári hagyományok a Kárpát-medencében*. Szeged
- ASZTALOS Sándor
1953 *Bíró Lajos, a nagy magyar utazó*. Budapest
- BALÁZSI Dénes
1983 Zsúpfedés a Nyikómentén. *Népismereti Dolgozatok* 1983. (Bukarest), 107–127.
- BÁLINT Sándor
1975 *Tombác János meséi*. UMGY XVII. Budapest
- BEAUVOIR, Simone de
1972 Mit mond az etnológia? In: *Az öregség*. Budapest, 1972., 58–135.
- BENEDEK Katalin
1984 *A magyar novellamesék típusai*. MNK 4. Budapest

- BERZE NAGY János
1957 *Magyar népmesetípusok I–II.* Pécs
- BÍRÓ Lajos
1987 *Hat év Új-Guineában.* Budapest
- BÓNA Júlia
1953 A magyar néprajzi gyűjtő-kutató munka nálunk. *Híd* (Újvidék) 17(1953) 126–131.
- BORNEMISZA Péter
1977 *Ördögi kísértetek.* Budapest
- BOŠKOVIĆ-STULLI, Maja
1963 *Narodne pripovijetke.* Zagreb
1968 Narodne pripovijetke i predaje Sinjske krajine. *Narodna umjetnost* (Zagreb) 5–6(1967–1968) 303–432.
1991 Priča o najboljem prijatelju i najgorem dušmaninu. In: *Pjesme, priče, fantastika.* Zagreb, 1991. 93–107.
1997 *Usmene pripovijetke i predaje.* Zagreb
- ČAJKANOVIĆ, Veselin
1924 Magični smej. In: *Studije iz religije i folklor.* SEZb 31. Beograd, 25–42.
1927 *Srpske narodne pripovetke.* SEZb 41. Beograd
- CSÁKY Károly
1987 *Hallották-e már híret?* Pozsony
- DEGREL, Stevan
1952 Narodno predanje kod Mađara u Debeljači o ubijanju starih ljudi. *Rad vojvodanskih muzeja* (Novi Sad), 1(1952) 13.
- ĐORĐEVIĆ, Dragutin M.
1988 *Srpske narodne pripovetke i predanja iz Leskovačke oblasti.* SEZb 104. Beograd
- ĐORĐEVIĆ, Tihomir R.
1923 Ubijanje staraca. In: *Naš narodni život.* Beograd, 1923. 147–152.
- DOBOS ILONA
1986 Emlékezések és mondák az öregek kényszerű haláláról. In: *Paraszti szájhagyomány, városi szóbeliség.* Budapest, 1986. 70–78.
- DÖMÖTÖR Ákos
1992 *A magyar protestáns exemplumok katalógusa.* FA 19. Budapest
- DROBNJAKOVIĆ, Borivoje
1960 *Etnologija naroda Jugoslavije.* Deo I. Beograd
- FILIPOVIĆ, Milenko S.
1952 Prilog proučavanju života narodne priče. *Glasnik EI SAN* (Beograd) 1(1952) 1–2. 493–496.
- GAVAZZI, Milovan
1978 Tradicija ubijanja starih ljudi. In: *Vrela i sudbine narodnih tradicija.* Zagreb, 1978. 220–225.
- HEKA László
2000 *A szegedi dalmaták.* Szeged

HORVÁTH István

1971 *Magyarózdí toronyalja*. Írói falurajz. Kolozsvár

JEKELFALUSSY József

1892 *A magyar korona országainak helységnevéntára*. Budapest

JOVANOVIĆ, Bojan

1987 Predanje o lapotu. *Polja* (Novi Sad) 33(1987) No. 340. 242–243.

1995 Predanje o lapotu kao fantazmatski ritual. *Etnokulturološki zbornik* (Svrljig) 1(1995) 210–211.

1999 *Tajna lapota*. Tanatologike II. Beograd–Novi Sad

JUNG Károly szerk.

1983 *Jugoszláviai magyar folklór*. Értekezések és monográfiák 3. Újvidék

KALAPIS Zoltán

1980 Egy torontáli vásár aranykora. In: *Balladaénekesek, mesemondók, vásárosok*. Népmismereti riportok. Újvidék, 1980. 115–179.

KÁLMÁNY Lajos

1914 *Hagyományok II*. Szeged

MEDIĆ, Mojo

1883 Zidanje Vavilona. *Javor* (Novi Sad) 10(1883) 305–310.

MILOŠEVIĆ, Darko

1999 Anegdote iz Kljakovice (Oputne Rudine) u Crnoj Gori. *Raskovnik* (Beograd) 24(1999) 95–98. 34–36.

MOSER-RATH, Elfride

1977 Altentötung (AaTh 981). *Enzyklopädie des Märchens*. Band 1. (Berlin–New York), 1977. 388–395.

NAGY SÍVÓ Zoltán

1999 *Bukovina, mit vétettem?* Újvidék

PAUDLER, Fritz

1937 *Die Volkserzählungen von der Abschaffung der Altentötung*. FFC 121. Helsinki

PENAVIN Olga–MATIJEVIĆ Lajos

1978 *A jugoszláviai székeletepek nyelvátlasza*. Újvidék

RADOVANOVIĆ, Vojislav

1930 Narodna predanja o ubijanju starih ljudi. *Glasnik skopskog naučnog društva* (Skopje) 7–8(1930) 309–346.

STROHAL, R(udolf)

1923 *Hrvatskih narodnih pripovijedaka knjiga I*. Svezak II. Ed. 4. Zagreb

TOŠEV, Krum sast.

1954 *Makedonske narodne pripovijetke*. Sarajevo

TROJANOVIĆ, Sima

1926 Lapot i umorstvo dece. *Narodna enciklopedija* S. Stanojevića II. Beograd, 1926.

VELECKAJA, Natalija N.

1996 *Mnogobožačka simbolika slovenskih arhajskih rituala*. Niš

VLAHOVIĆ, Petar

1972 *Običaji, verovanja i praznoverice naroda Jugoslavije*. Beograd

1999 *Srbija. Zemlja, narod, život i običaji*. Beograd

VOIGTH Vilmos

1993 Dobos Ilona halálára. *Múlt és Jövő* (Budapest) 1993.4.118–120.